

Ortadoğu'da Bölgesel Milliyetçilikler: Mısır Örneği*

Gökhan Bozbaş

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Konya

Özet

Ortadoğu toplumları bir asra yakın bir süredir ulus devlet inşası ve bu inşanın yaratmış olduğu sancılar ile mücadele etmektedir. Türk toplumunda içinde bulunduğu bu coğrafyada yaşananları anlamlandırmaya çalışmaktadır. Buna karşılık kendi ulus devlet inşası sürecinde Arap toplumlarını ötekileştirmesi toplumsal ve siyasal aktörlerinde bu coğrafyaya yabancılaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada özellikle son beş yıldır tekrar bölgesinde aktif olmaya çalışan Türk karar alıcılarına ve entelektüellerine bölge toplumunun son bir asırdır milliyetçilik üzerinden yaşadığı deneyimin bir kesiti sunulmaya çalışılacaktır. Özellikle Ortadoğu toplumlarını okurken kendi deneyimlerimizle benzeştirmemiz ve kendi çerçevemizden okumamız bizim son yıllarda yaptığımız en önemli eksikliklerdendir. Bu çerçeveden Ortadoğu toplumlarında milliyetçilik dendiği zaman hemen herkesin aklına Arap milliyetçiliği gelmekte ve bunun üzerinden olayları anlamlandırmaya çalışmaktadır. Bu çalışmada bu algının eksik olduğunu ve aslında Ortadoğu toplumlarında ciddi bir bölgesel milliyetçilik hareketinin bulunduğunu ve bu düşünce yapısının da Ortadoğu Arap toplumlarının ulus devlet inşasının en temel parametresi olduğunu Mısır milliyetçiliği üzerinden açıklanmaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arab Milliyetçiliği, Bölgesel Milliyetçilik, Mısırlılık, Arapçılık

Territorial Nationalism in Middle East: Egyptian Case

Abstract

Middle Eastern societies have been struggling with construction of Nation State and with pains that have been created during this process for nearly a century. In which the Turkish society is trying to make sense of what happened in this region. Othering and Marginalization of Arab community during the nation-state building process have brought the alienation of political and social actors from this environment. In this paper, it will be examined the experience of nationalism from all aspect in order to give screenshot to the Turkish decision-makers and intellectuals trying to be reactive in the last five years in Middle Eastern region. Especially during the analysing of Middle East in consideration of our own experiences is one of the main mistake what we do on the commenting and examining these societies. Within this framework, Arab nationalism comes almost everyone's mind in the Middle Eastern societies, when it's called nationalism. In this paper, it will be defended the thesis that this perception is missing. Actually there is some serious regional nationalist movements in the Middle East which is the most basic parameters of nation-building process in the region. It will be examined on the basis of Egyptian Territorial Nationalism.

Keywords: Arab Nationalism, Regional Nationalism, Egyptianism, Arabism

* Bu çalışmanın Bir Bölgesel Milliyetçilik örneği olarak 'Mısırcılık' kısmı Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ana bilim dalında 'Mısır'ın Sosyo-politik Dönüşümü ve Demokratikleşme Sorunu' başlıklı tezden üretilmiştir.

Giriş

Günümüzde Mısır, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan gibi Ortadoğu toplumlarında milliyetçilik dendiği zaman, hemen herkesin aklına Arap milliyetçiliği gelmektedir. Özellikle Türk toplumunda bu ülkelerde milliyetçilerden bahsedildiğinde bu ülke milliyetçilerinin 'Arapçılık' yaptığı gibi genel bir algı bulunmaktadır. Bu algı bile aslında henüz yüz yıl öncesine kadar birlikte aynı çatı altında yaşadığımız toplumlara ne kadar yabancılaştığımızın göstergesi olarak karşımızda bulunmaktadır. Bu yanlış algımıza sebep olarak ulus devlet inşamızda tüm coğrafya ile tek tek uğraşmak yerine genel bir algı yaratarak topyekün bir reddetme üzerinden yürüttüğümüz siyasetin etkili olduğunu düşünebiliriz. Yine aynı şekilde bölge ülkeleri ile son bir asırdır kültürel, akademik ve siyasal etkileşimin minimize edilmesinin de etkisi bulunmaktadır. Günümüzde bölge ülkeleri ile sosyal- siyasal ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek isteyen Türkiye ve Türk toplumu, bu çerçeveden bölge coğrafyasında bulunan ülkeleri ve ülke toplumlarının siyasal ve toplumsal yapısını bilmeye ve yorumlamaya kâdir olması gerekmektedir. Bu sebeple bu çalışmada Arap milliyetçiliğinin genel hatlarından

bahsedildikten sonra Arap milliyetçiliğine bir meydan okuma olan Mısır milliyetçiliğinin bir diğer ifade ile 'Mısırcılık' anlayışının tarihi ve sosyal dinamikleri anlatılacaktır.

Arap Milliyetçiliği

Araplık üzerinden tanımlanan bu milliyetçilik anlayışı aslında Osmanlının son dönemlerinde Osmanlı devletine ve onun ortaya koyduğu kimlik anlayışına tepki olarak doğmuştur. Bu çerçeveden Arap milliyetçiliği aslında Arap entelektüelleri arasında ortak bir kültürel kimlik arayışının sonucu olarak doğmuştur. Bu entelektüeller daha sonra Arap dünyasında bulunan siyasilerin tavır ve tutumlarına yön vermişlerdir. Bu ortak algıya rağmen Arap milliyetçiliğinin ne zaman ortaya çıktığı konusunda kaynaklarda ciddi bir takım ihtilaf bulunmaktadır. Arap milliyetçiliğinin Osmanlılar döneminde ortaya çıktığını söyleyen kaynaklar bulunmak ile birlikte (Ra'ûf, 1986: 105) Arap milliyetçiliğinin geçmiş dönemde ortaya çıktığını kabul etse de, bu hareketin asıl iki dünya savaşı arasında dönemin sömürgeciliğine karşı bir başkaldırı olarak bugünkü siyasal anlamını kazandığını söyleyen çalışmalar da bulunmaktadır (Speer, 2010: 79). Bununla birlikte Arap milliyetçiliğinin yine ikinci dünya

savaşı sonrasında özellikle İsrail'in kuruluşu ile birlikte güçlendiğini ve günümüze geldiğini söyleyen bir akım da bulunmaktadır (Heller, 2001:14). Tüm bu çalışmalar değerlendirildiğinde Arap milliyetçiliğinin Osmanlılar döneminde entelektüeller arasında ortaya çıktığını ve düşünce biçimi olarak iki dünya savaşı arası dönemde geliştiğini ve ancak ikinci dünya savaşı sonrasında siyasete döküldüğünü söyleyebiliriz.

En genel anlamda Arap milliyetçiliğini bir düşünce biçimi olarak ilk olarak 19. Yüzyılın son çeyreğinde Beyrut'ta Hristiyan entelektüeller arasında ruh bulduğu bilinmektedir. Bu entelektüellerin en önemli ortak noktaları, aslında yine 19. Yüzyıl başlarından itibaren Şam bölgesinde yayılan yabancı okulları gösterebiliriz. Yabancı okullar üzerinden gelişen Arap milliyetçiliğinin bu çerçeveden daha en temelinde, taşıdığı batılı eğitim sayesinde seküler bir karakterde tezahür ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim o dönemde kendilerini Müslümanlar tarafından kuşatılmış göstererek Avrupalıların İslam coğrafyasına müdahale etmesine olanak sağlayan Hristiyan azınlıklar ve entelektüeller Arap Milliyetçiliği gibi bir kültürel kimlik üzerinden bütünlük inşası tahayyül etmişlerdir (Breuille, 1993: 150).

Arap milliyetçiliğinin bu çerçeveden en önemli düşünürleri arasında Cürce Habîb Antûniyûs, Sâti' el-Husri, Mişeyl Eflak ve Butrûs El-Bustanî gibi isimler sayılmaktadır. Bu düşünürlerin tamamı özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşadıkları bölgelerde seküler Arap milliyetçiliği üzerinden faaliyetlerde bulunmuşlardır. En önemlisi hiç birisi belli bir bölgede sabit kalmamış, imkanları ölçüsünde Arap coğrafyasını gezerek bir bilinçlenme sağlamaya çalışmışlardır (Bkz: Ra'ûf, 1986: 103 - 135).

Bu temel oluşum süreci ve anlayış üzerinden bir değerlendirme yapıldığı takdirde aslında seküler Arap milliyetçiliğinin o dönemde etkin olan Panislamizm akımına bir tepki niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu tepkiselliğin ilk temellerinin de Osmanlı'nın son dönemlerine tekabül ettiği düşünüldüğünde aslında doğuş zamanı olarak Osmanlı imparatorluğunun gösterilmesi daha rasyonel gelmektedir. Zaten Arap milliyetçiliğini Osmanlı imparatorluğu döneminde bir muhalif hareket olarak ortaya çıktığını iddia eden yazarlar bulunmaktadır (Dawn, 1991: 23; Kılınçkaya, 2004: 80).

Yine bir diğer Arap milliyetçiliği olarak din temelli olarak değerlendirilen ve İslam temeli üzerinden yürütülen Panarabizm gelmektedir. Bu İslamcı Arap milliyetçiliği aslında Abdulhamit'in darbe ile devrilmesi ile iktidara gelen Jön Türkler döneminde Osmanlı'nın terk ettiği 'Panislamist' politika sonrası bazı Arap entelektüeller arasında ortaya çıkan milliyetçi temayüllerin din ile temellendirilmesi sonrasında yayılmaya başlamıştır (Moaddel, 2005: 162). Bu dönemde özellikle Arapça konuşan Müslümanların Kuran'ın Arapça indığı ve Hz. Muhammed'in (SAV) Arap olduğu argümanları üzerinden temellendirildiği bir Arapçılık inşa edilmiştir. Bu Arapçılık özellikle Birinci Dünya savaşı sırasında birçok bölgede zuhur eden bölgesel milliyetçiliklere (Suriyelilik, Ürdünlülük veya Mısırlılık gibi) yenik düşmüştür. Hatta bu bölgesel milliyetçilik bölge içerisinde yaygınlaşan manda yönetimlerinin takip ettiği ve empoze ettiği bir kimlik politikası haline gelmiştir.

Arap milliyetçiliği düşünüldüğü zaman ne zaman başladığı önemli olmaksızın iki farklı anlayışın hâkim olduğunu görmekteyiz. Birincisi seküler ve ikincisi ise İslami Arap milliyetçiliği anlayışıdır. Bu iki kimlik anlayışı da özellikle

Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde mevcut iktidarın kimlik politikalarına tepki olarak doğmuş ve hemen hemen aynı bölgelerde farklı temayüllerde bir kimlik anlayışı ile toplumsal kimlik taleplerine cevap vermeye çalışmıştır. Buna karşılıklı her iki politikanın da aslında dönemin küresel güçlerinin çatışma alanı içerisinde kalan geniş bir bölgeyi kapsamaması bu iki anlayışa hayat alanı tanımamıştır. Bunların yerine dönemin sömürgeci güçleri, yine 19. yüzyıl boyunca mayalanmış olan daha yerel milliyetçilikleri desteklemiş birinci dünya savaşı sonrası kendi mandalarında bölgesel bir takım ulus devletlerin inşasına olanak yaratmışlardır.

Bölgesel Milliyetçilikler

Bölgesel Milliyetçilikler Ortadoğu toplumları içerisinde doğrudan batılı entelektüellerin etkisi ile ortaya çıkmış ve yayılmış bir temayül olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira İslam dünyasında ezelden beri bireylerin kendilerini ifade etmek için yaşadıkları bölgeye atıf yapılarak isimlendirme çok azdır. Geleneksel olarak insanlar kendilerini dinleri veya bağlı oldukları aşiret veya aile üzerinden tanımlamaktadırlar. Ancak kişinin kendi coğrafyasından uzak bir yere gittiğinde veya hicret ettiği zaman geldiği veya doğduğu coğrafyaya atıfla tanımlandıkları olmuştur. Özellikle hanedanlıkla yönetilen bölgeler de bireyler hanedana atfen tasvir edilmişlerdir. Bugün devletin kurucusu olan Ebu-Suud'a atfen tüm Suudi Arabistan vatandaşlarının Suudi olarak adlandırılması bu geleneksel anlayışa en güzel örnektir.

Batılı ideolojilerin Ortadoğu toplumlarında yayılmaya başlaması ile birlikte özellikle batılı anlamda bir 'anavatan' fikri yine doğrudan batılı entelektüeller ile bu coğrafyalarda işlenmeye başlamıştır. Fransızların Mısır'ı işgali ve Mısır'dan Suriye'ye doğru genişlemesi bu anlamda bir çıkış noktası olarak görülebilir. Özellikle Fransızların beraberlerinde bu coğrafyaya getirdikleri misyonerler, fikir adamları ve entelektüeller yaptıkları çalışmalar ve propagandalar ile öncülük üstlenmişlerdir (Groiss, 2011: 30, 31). Daha sonra yine özellikle kurulan yabancı okullar ve Avrupa'ya gönderilen öğrenciler sayesinde bölgesel milliyetçilikler Ortadoğu toplumlarında gerek seküler ve İslami Arap milliyetçiliğine karşı ve gerekse dönemin Osmanlı imparatorluğuna karşı ciddi bir meydan okuma olarak karşımıza çıkmıştır. Hatta 20. Yüzyılın Arap ulus devletlerin bu mantık üzerine inşa edildiler. Bu anlayışın en önemli örneği ve gelişimini Mısır'da görmek mümkündür. Mısır özellikle Fransız işgali ile ilk yüzleşen ülke olması ve Fransızların burada dört yıl gibi bir süre kalması, onların bu noktada öne çıkarmaktadır.

Bir Bölgesel Milliyetçilik örneği olarak 'Mısırlılık'

"Mısır milliyetçiliği" kavramı aslında Mısır'a ve Mısır kültürüne özgü bir yaklaşımı ifade etmektedir. En genel anlamda Mısır milliyetçiliği aslında etnik bir kökene veya dine vurgu yapılmaksızın vatanseverlik unsuru üzerine inşa edilmiştir. Bu milliyetçilik anlayışının muhtelif tarifleri bulunmakla birlikte söz konusu bu tarifler muhteva olarak değerlendirildiğinde iki grupta taksim edilmeleri mümkündür. Birinci grup geçmişten günümüze sahip olunan kültürel mirasa vurgu yaparken; diğeri Mısır'ın sahip olduğu coğrafi konuma vurgu yaparak kimlik oluşumuna gitmektedir. Kültürel miras değerlendirilirken sırasıyla Firavun, Yunan-Roma, Kıpti ve İslami dönemler zikredilirken; coğrafi açıdan Akdeniz, Afrika ve Asya üçgeninde bir tanımlama yapılarak kimlik oluşturulmaya çalışılmaktadır (Bkz: Hanâ, 2013).

Mısırlılık duygusuna vurgu yapan milliyetçilik anlayışının özellikle Fransız ihtilali ile birlikte toplumda zuhur ettiği

bilinmektedir. Mısır'ı işgal eden Fransa'nın, Mısır toplumunu gerek bağlı olduğu Osmanlı devletinden ve İslam toplumundan koparabilmek ve gerekse kendi çıkarlarını burada yürütebilmek için yeni bir toplumsal kimlik oluşturması gerekmektedir. Bu amaçla Mısır'ın bulunduğu jeostratejik konum ve tarihsel arka planı kimlik ile ilişkilendirmiştir. Bu propaganda düzleminde Mısır tanımlanmış ve bunun halk arasında muteber olması için programlar yürütülmüştür. (Sâyiğ, 1959: 87).

Hâricî bir tesir ile başlayan bu fikrî ve kimlik hareketi, içeride özellikle Mehmet Ali Paşa ile birlikte takip edilen eğitim politikaları vesilesiyle aydınlar ve halk tabanında zamanla zemin bulmuştur. Hassaten Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupa'ya, özellikle İtalya ve Fransa'ya giden öğrencilerin Mısır'a dönmeleri ile birlikte Mısır'ın aslında Avrupa medeniyetinin bir parçası olduğu fikri geniş bir zemin kazanmıştır. İngiliz işgali ile birlikte bu düşünce yapısı Mısır'da baharını yaşamış ve Mısır toplumu sürekli olarak adeta Avrupa'nın bir parçası olarak kendisini tanımlamıştır. Bu bağlamda en önemli fikrî aydının Taha Hüseyin olduğu söylenebilir (Mustafâ, 1973: 47).

Bu kimlik inşasını çevreleyen medeniyetin prensipleri değerlendirildiğinde; özellikle en önemli unsurların başında Firavun kültürüne vurgu ve o dönem eserlerini sahiplenerek Mısır'ın ülkesel ve toplumsal bir sembolü olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Fransız işgali akabinde ülkeye gelen ilim adamlarının yaptığı araştırmalarla antik Mısır medeniyetinin keşfi sayesinde Mısır'da ilk defa Firavun dönemi ile kültürel bir bağ kurulmaya başlanmıştır. Bu medeniyetin ihtişamına yönelik sürekli yapılan vurgular, Mısırlı aydınlar tarafından bu olgunun zaman içerisinde kanıksanmasına ve dahası onların da sürekli bu hususu zikretmeye başlamasını sağlamıştır (Sâyiğ, 1959: 93).

Bu kimlik inşasında özellikle 20. yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuş Hüseyin Mu'nis gibi bir takım radikal fikirli aydınlar, Arapların fethi ile başlayan dönemi adeta Mısır tarihinde "fetret dönemi" olarak görmektedir. Arapların ve İslam kültürünün özellikle eski dönem kültürün unutulmasına sebep olduğunu söyleyen bu düşünürler, Arapların ve İslam medeniyetinin bunu genel olarak sadece Mısır'da değil Suriye ve Irak'ta da yaptığını söyleyerek Arap ve İslam medeniyetini ülkenin kültürel birikiminde yok saymıştır ('Abdu'r-Rahman, 1980: 37). Bu düşünce yapısı kendi dönemi çerçevesinde analiz edildiğinde Firavun döneminin özellikle seçilerek yüceltilmesinin, aslında o dönemlerde Mısır'ı hem bölgesel hem de fikri olarak Arap dünyasından izole etmeye çalışan İngilizlerin bilinçli bir tercihi olduğu söylenebilir. Nitekim ancak bu şekilde Mısır sahip olduğu geleneksel Arap ve İslami özellikleri olmaksızın tek bir kimlik yapısına sahip olabilecektir.

Genel olarak işgal döneminde toplumun bütün kesimlerinin içselleştirdiği bu fikir, İslam öncesi dönemden başlayarak Mısır'da belli bir Mısırlılık kimliği oluşturmaya çalışmaktadır. Mısırlılık fikrinin ve kimlik yapısının ikinci vurgu alanı olarak, Firavun döneminden sonra Mısır'da hüküm süren, Yunan ve Roma kültürü olmuştur. Zira bu dönem, özellikle Yunan ve Romalıların ortaya koydukları ve bugün Avrupa medeniyetinin fikri temellerini oluşturan felsefi kökenlerin Mısır'da da hâkim olduğu dönemdir. Mısır entelektüelleri bu iki döneme vurgu yaparak aslında içinde buldukları kültürü ve kimliği Avrupa kültürü ve kimliği ile irtibatlandırmaktadırlar. Hatta öyle ki Mısırlılar sahip

oldukları kadim ve büyük kültürel ve fikrî mirasın oluşumunda, Firavuni kültür ile bu felsefenin etkin rol oynadığını söylemektedirler (Hanâ, 2013: 80-82).

Yunan medeniyetinin hâkim olduğu dönemlerde, kültürel ve fikrî mirasın yanı sıra özellikle Mısırdaki Kıpti toplumun Hristiyanlaşması ile, bu toplumun ideolojik bir etkileşimin yanı sıra dini yaşantısı da değiştirilerek bir anlamda geçmişinden kopararak doğrudan başka bir medeniyete geçiş yapılmıştır. Bunun elbette kendi döneminde birtakım sorunları da beraberinde getirmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim bu konuda ilk büyük sıkıntılar Roma döneminde özellikle mezhepsel çatışmalarda yaşamışlardır. Romalıların özellikle 3. yüzyılda çok büyük katliamlar gerçekleştirdikleri bilinmektedir (a.g.e., 84). Yunanlıların dönemin Mısır toplumuna sunmuş olduğu bu Kıpti-Ortodoks kimliğini Kıptiler o dönemde Romanın hem Hristiyan olmasından önce hem de Hristiyan olduktan sonra Katolik olması hasebiyle bir Roma karşıtlığı olarak muhafaza etmişler ve günümüze kadar belli bir azınlık içinde olsa da muhafaza etmişlerdir (Kalâda, 1986: 83).

Her ne kadar etkisi tahdit edilmek istense de Mısırlılık kimliğinde ortaya çıkan en önemli unsurlardan bir diğeri İslam kültürünün etkisidir. Arapların 7. yüzyılda Mısır'ı fethetmeleri ile başlayan bu dönem akabinde önce Arapçanın resmi dil olması, akabinde yine Hristiyan olsun Müslüman olsun toplumun tümünün Arapçayı benimsemesi ile birlikte Mısır toplumu ciddi bir şekilde İslamlaşmış ve hatta Araplaşmıştır (Bkz: Kalâda, 1986). Öyle ki Hristiyan nüfusun çoğunluğunun günlük hayatlarında İslami geleneğe ait bazı deyişleri ve adetleri kullandıkları bilinmekte ve bu durum çok rahatlıkla gözlemlenebilmektedir.

Yaklaşık iki asırdır işlenen bu Mısırlılık fikrinin farklı birtakım medeniyetlere dayanan bu unsurlarının yanı sıra, Mısır'ın sahip olduğu coğrafi konum itibari ile işlenen bir takım özellikleri de bulunmaktadır. Bu özellikler içerisinde en baskını Mısır medeniyetinin ve toplumunun temelinde aslında bir Akdeniz ülkesi oluşu yer almaktadır. Özellikle Napolyon ile birlikte gelen düşünce yapısı Fransa ve Avrupa ile Mısır arasında kültürel ve kimliksel bir bağ kurulabilmesi için en sık başvurulan özellik olmuştur. Akdenizlilik fikri Mısır toplumunda entelektüeller arasında ciddi bir taban bulmuştur. Zira Mısır'ın, batı kültürüne mi yoksa doğu kültürüne mi ait olduğunu konusunda yaşanan ciddi tartışmalar Akdeniz üzerinden yürütülmekle birlikte, Mısır'ın doğu medeniyetleri ile bağlantısının sadece Levant bölgesi ile sınırlı olduğu ve kendisinin bir Akdeniz ülkesi olması ve Yunan ve Roma medeniyetine de beşiklik etmiş olması sebebi ile Avrupa medeniyetinin bir parçası olduğu söylenmektedir (Ebû'l-'Ayneyn, 2015: 208-215).

Diğer yandan kimlik tarifinde salt Mısır'ın bulunduğu coğrafi pozisyonu ölçü alanlar, Mısır'ın coğrafi olarak yarısının Akdeniz'e, dolayısı ile Avrupa'ya bağlı olduğunu söylemektedirler (Hanâ, 2013: 63). Bu fikrin altyapısının hazırlanmasında ve yayılmasında en etkili olan isimler arasında, Mehmet Ali döneminde Avrupa'ya gönderilerek buralarda aldıkları eğitim sonrasında ülkeye dönen Rıfa Tahtavi, Taha Hüseyin, Ahmet Lütfi Seyyit gibi mütefekkirler sayılabilir (a.g.e., 132).

Bu coğrafi tarifi vurgu yaptığı diğer husus; Mısır'ın Nil havzasındaki mevcut kültürün en önemli temsilcisi olduğudur. Özellikle Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'nın etki alanından kurtulmak için Sudan ve Afrika bölgesinde etkin bir rol

üstlenmeye başlaması ile birlikte Mısır, kendisinin Afrika'da var olduğunu hatırlamış ve bu şekilde diğer bir coğrafi parçaya vurgu yapılmıştır. İngilizlerin Mısır'ı işgali ve akabinde Sudan'ı Mısır idaresinden koparması sonrasında Mısır'da ciddi bir fikri kıyam başlamıştır. Birçok entelektüel, Mısır'ın ve Sudan'ın aslında bir bütün olduğu ve bölünemez olduğu fikrini yayarak toplumda bir Afrikalılık veya Nil nehrine bağlılık fikrinin oluşmasını sağlamıştır ('Abdu'r-Rahman, 1980: 23). Sudan'ın işgali sırasında yükselen bu düşünce yapısı aslında toplumun ve mütefekkirlerin geneli değerlendirildiğinde geniş bir taban tuttuğu söylenemez. Fakat hali hazırda yine bazı yazarlar Mısır'ın bu konumuna vurgu yaparak, Mısır'ın bölgesel ve uluslararası bir güç olabilmesinin yolunun Afrika'da izleyeceği etkin bir rolden geçtiğini düşünmektedir (Hanâ, 2013: 135).

İdeolojik erkânlarından bahsettiğimiz Mısır milliyetçiliği entelektüel düzlemde fikri temellerini ilk olarak Rıfâa et-Tahtâvî'de (1801-1873) bulmuştur. Tahtâvî Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenci gruplarından birisiyle, Fransa'ya öğrencilerin başında Ezher'li bir imam olarak görevli gitmiş ve orada beş sene geçirmiştir. Tahtâvî'nin burada geçirdiği yıllar içerisinde özellikle Napolyon'un Mısır'ı işgal ettiği dönemlerde Fransız bilim adamlarının Mısır üzerine yazmış olduğu eserleri inceleme fırsatı bulmuştur. Bu araştırma ve okumalarının ardından Tahtâvî'nin 'Mısır ulusu' (el-Kavmî'l-Mısırî) ve 'vatan sevgisi' (Hubbu'l-Vatan) gibi kavramları Mısır'a ilk taşıyan entelektüel olarak ortaya çıkmıştır. Ebû'l-'Ayneyn, 2015: 240). Tahtâvî'nin bu anlamda özellikle Ortadoğu toplumlarında vatan yani yaşanan bölge üzerinden bir ulusun tanımlanması konusunu ilk ortaya atan düşünür/düşünürlerden birisi olduğu söylenebilir.

Mısırlılık fikrinin toplumsal bir eyleme dönüşmesi en ciddi anlamda Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden önce Ahmed 'Urabi ayaklanmasında "Mısır Mısırlılarıdır (Mısır li'l-Mısıriyyîn)" mottosu ile ifade edilmiş ve sloganlaştırılmıştır. 'Urabi ayaklanmasında ön plana çıkan husus, orduda Mısırlı askerlerin özellikle Türk ve Çerkezlerden oluşan askeri sınıf karşısında ikinci sınıf muamelesine tabi tutulması olmuştur. Ülke genelinde artan Avrupa ve özellikle İngiliz etkisine karşı milliyetçi duygu ve vatan sevgisi üzerinden gerçekleştirilen bu ayaklanma, halktan da ciddi bir destek görmüş ve Mısır'ın artık Osmanlı gölgesinde yönetilemeyeceğini anlayan İngiltere'nin doğrudan işgali ile sonuçlanmıştır (Bkz: Schölch, 1981).

Mısır tarihinde vatan ve vatan sevgisi üzerinden yürütülen milliyetçilik düşüncesinde örgütlü bir yapıya, ancak Mustafa Kamil ile kavuşulmuştur. Mustafa Kamil 1907 yılında kurduğu Milli Parti (el-Hizbu'l-Vatanî) ile bu düşünceyi örgütlü olarak ifade eden ve şiarlaştıran kişilerden birisidir. Kamil'e göre Mısır'da yerleşik olarak yaşayan herkes bu vatanın bir parçasıdır ve Mısırlıdır. Vatan tanımını yaparken de günümüz Mısır coğrafyasını kastetmektedir. Kamil, din konusu geldiği zaman Mısır'da herkesin inandığı dini yaşaması ve yaşatması konusunda bir beis görmediğini dile getirmekte ve dini ne olursa her bir Mısırlının kendisini vatan üzerinden tanımladığı sürece birlikte yaşama konusunda bir sıkıntı olmayacağını iddia etmektedir (Bkz: Steppat, 1956; İneyet, 1997: 226-237). Bu anlamda laikliği ve sekülerizmi ve ciddi bir din özgürlüğünün savunduğu anlaşılmaktadır.

Özellikle 20. yüzyıl açısından düşünüldüğünde, Mısır milliyetçiliğinin genel kabul gören seküler karakteristik özelliğini Ahmed Lütfi Seyyid'in (1872-1963) verdiği

görülebilecektir. Zira Seyyid'e göre vatan ve ulus kavramları dinden tamamen ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Çünkü vatan kavramı dinî veya kültürel, herhangi bir kavram tarafından varlığı tehlikeye düşürülmediği sürece ancak asıl olacaktır. Aksi takdirde vatan kavramı daha çok ikincil planda kalarak zamanla önemsizleşecektir. Bu bağlamda, dini birlikteliği vatanın üzerinde gören Türkler Mısır vatani için bir tehlike oluşturmaktadır. Vatan kavramının sınırlarını açıklarken Kamil'den farklı olarak Mısır'ı Sudan ile birlikte değerlendirmektedir. Mısır ve Sudan bütün kılan şey ise her şeyden ziyade Nil nehridir. Hülâsa Seyyid, Mısır milliyetçiliğinin bahsedilen tüm özelliklerine vurgu yaparak Mısır vatanını tanımlamakta ve bunu yaparken Mısır'ı Arap dünyasından da izole ederek değerlendirmektedir (Gershoni ve Jankowski, 1995: 10-15).

Yine Mısır'ın fikri temellerinin atıldığı 20. yüzyılın ilk yarısında Mısırlılık bilincini oluşmasına ciddi katkıları olan isim, bir dönem Milli Eğitim Bakanlığı da yapan Taha Hüseyin (1889-1973) olmuştur. Taha Hüseyin de Ezher'de okuduktan sonra Fransa'ya giderek orada yüksek eğitimini devam ettirmiş ve Mısır'a dönmüştür. Taha Hüseyin yaptığı çalışmalarda ve izlediği siyasette Mısır kimliğinden bahsederken onu İslami ve Arap geçmişi ile değil batılı kültürel miras ile ilişkilendirmeyi tercih etmiştir (Esposito, 1998: 70). Taha Hüseyin ilk defa 1938 yılında yayınladığı ve birçok dile tercüme edilen "Mısır'da Kültürün Geleceği (Müstakbelü's-sekâfe fi Mısır)" adlı kitabında bu konuya değinerek Mısır'ın asla Arap olmadığını ve batı kültürünün bir parçası olduğunu açıklayarak, tarihsel ve coğrafi gerekçeleri ile Mısır'ın nasıl Avrupa kültürünün bir parçası olduğunu ispata uğraşmıştır (Bkz: Hüseyin, 1996).

1952 Hür Subaylar darbesi öncesinde ciddi bir etki alanı bulan ve özellikle devletin tüm aparatları tarafından kanıksanmış olan bu ideolojik yapı darbe sonrasında özellikle Nasır'ın şahsı ile birlikte bir eksen kaymasına uğramıştır. Aslında Mısırlılık bilinci ve bunun üzerinden yürütülen ulusal bilinç Nasır döneminde bitmemiştir. Değişen tek şey Mısır'ın ve Mısırlı kavramlarının tanımı olmuştur. Nasır kendisine kadar Batı ve Avrupa üzerinden tanımlanan Mısır'ı üç halkanın (Fasl) bir parçası olarak deklare etmektedir. Mısır'ın konumunu tanımlarken Araplığına, Afrikalı oluşuna, İslam dünyası ile olan ilişkilerine ve tarihine vurgu yapmıştır. Bu ilk dönem tanımlamaları 1954 yılında Nasır'ın tüm gücü kendi elinde toplaması ve 1956 yılında yayınlanan anayasal deklarasyonda salt Arapçılık lehine değişmiştir. Mısır artık Arap ulusu ve Arap birliği gibi kavramlar üzerinden tanımlanmaya başlamıştır (Tibi, 1997: 182, 183)

Nasır'ın ölümünden sonra iktidara gelen Sedat özellikle 1967 yenilgisi ile çökmüş bir Arap Birliği ve Arapçılık kimliği politikasını önünde bulmuştur. Tarihi veriler değerlendirildiğinde Sedat'ın önünde Araplık veya Mısırlılık şeklinde iki seçenek bulunmaktaydı. Toplumsal hafıza açısından Arap olmak ve Arap Aleminin bayraktarlığını yaparak bölgede inisiyatif almak Mısır'a ciddi bir yük getirmiş ve 1967 hezimetine sebep olmuştur. Bu çerçeveden Sedat Mısırlılık bilinci üzerinden hem selefini vurma imkânını yakalamış hem de izlediği siyasetleri daha meşru zeminde yürütme imkanı bulmuştur. 1973 yılındaki Ekim savaşından sonra Sedat bölgede ateşkesi savunmuş, açılım politikası üzerinden liberal politikalar ile batıya yönelmiş ve her fırsatta Nasır dönemindeki Arap dünyasına eklemli bir politika izlemeyi tasvip etmediğini deklare etmiştir (Karawan, 1984:

160 – 162). Fakat buna rağmen Arap vurgusunu net olarak reddetmemiştir. Bazı konuşmalarında Arap milliyetçiliğine ve Mısır milliyetçiliğine de vurgu yaparak adeta bir denge politikası izlemeye gayret etmiştir (Brand, 2014: 79).

Sedat'ın kısa süren iktidarının ardından yönetimi ele alan Mübarek'in ilk dönemleri, Sedat'tan devralındığı şekilde denge siyaseti izleyerek devamlılık göstermiştir. Statükoyu devam ettirme amacıyla aynı şekilde devam eden Mübarek ilk dönemlerinde özellikle yaşanan iç huzursuzluklar ve devam ettirdiği olağanüstü hal kanunları sebebiyle güvenlik güçlerine dayalı katı bir otoriter sistem oluşturmuştur (al-Awadi, 2004: 45 – 49). Bununla birlikte Sedat döneminde takip edilen net olmayan kimlik politikaları devam ettirilmiştir. Özellikle İslam ciddi bir şekilde devlet tarafından araçsallaştırılmıştır. Örneğin 1981 yılında yapılan anayasa değişikliği ile anayasanın 2. maddesinde “Şeriat prensipleri, yasamanın temel kaynaklarından birisidir” ibaresi yerine “Şeriat prensipleri, yasamanın temel ana kaynağıdır” ibaresi getirilmiştir.

Devlet toplum nazarında İslam'ı bu şekilde araçsallaştırırken kendi işleyişi içerisinde büyük bir değişikliğe gitmemiş ve seküler yapısını korumuştur. Özellikle Sedat'ın suikast ile ölümüne sebep olan Radikal İslami gruplar ile diyalogla mücadele etmeyi hedefleyen Mübarek bu anlamda halkın dini yaşantılarına müdahil olmamıştır. Bu anlamda sistem ciddi oranda Ezher ve Ezher ulemasına dayanmıştır. Buna karşılık toplum içerisinde özellikle Müslüman Kardeşler uzun zaman sonra yakaladığı bu serbest ortamda sisteme karşı ciddi bir alternatif olduğu propagandasını yapma imkânı yakalamıştır (Hatina, 2007: 34 -37). Nitekim 1987 yılında sosyalist parti ile ittifak kuran Müslüman Kardeşler seçimlere girmiş ve Mübarek dönemindeki en güçlü muhalif grup olarak bu dönemde parlamentoda yer almıştır (Shehata, 2009: 75). Fakat Müslüman Kardeşlerin sosyal ve siyasal alanda kendisine sağladığı bu görece özgür ortam 90'lı yıllar ile ortaya çıkan terör ortamı ile birlikte son bulacaktır.

Buna karşılık 1990'lı yılların başlarında radikal grupların şiddet olaylarını arttırmaları neticesinde hükümet bütün İslami gruplar üzerindeki baskısını arttırmıştır. Terör gruplarının dini motiflerle Hristiyan nüfusunu hedef alması devlet aygıtlarının daha fazla Mısır milliyetçiliği üzerinden bir kimlik politikası takip etmesine sebep olmuştur. 2000'li yıllar ile birlikte Ulusal Demokratik Parti'nin başına geçen Cemal Mübarek de aynı şekilde Mısır milliyetçiliğine vurgu yaparak toplum içerisindeki bütünlüğü bu kimlik üzerinden yürütmeyi amaçlamıştır. Cemal Mübarek'in parti içerisinde sahip olduğu etkin konum ile birlikte artık Mısır milliyetçiliği kavramı siyasiler tarafından sürekli olarak vurgulanan bir gerçeklik haline gelmiştir (Mehrez, 2008: 188–195). Özellikle son dönemlerde yayınlanan filmlerde buna ciddi bir vurgu yapıldığı dikkat çekmektedir. Bunların en meşhuru 2008 yılında çevrilen Hasan ve Markus adlı filmidir. Filmde Hristiyan ve Müslümanların birbirleri için empati yapmalarına olanak sağlanarak “hepimiz Mısırlıyız” fikri telkin edilmektedir.

2011 yılında başlayan Mısır devrimi genel olarak Arap baharı olarak adlandırılan halk hareketlenmelerinin içerisinde bir hareket olarak kabul edilmektedir. Mısır tarihi açısından ise kimilerine göre dördüncü, kimilerine göre ise üçüncü büyük

halk ayaklanması olarak kabul edilmektedir. 1879 Urabi ve 1919 Said Zağlul ayaklanmaları, işgalci güçlere karşı yapılmış bir halk ayaklanması olarak kabul edilmektedir. Fakat Mısır'da yaşanan 1952 Hür Subaylar Darbesi kanaatimizce bir halk hareketi olmaktan çok bir elit grubun darbesidir. Bu çerçeveden 2011 Mısır devrimi, 3. büyük halk hareketi olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte önceki iki hareketin baskın karakteri; yabancı güçlere karşı yapılmış olması ve ciddi bir Mısır milliyetçiliği duygusunun bu hareketlere ruh veriyor olması iken, buna karşılık 2011 devrimi için aynı şey söylenemez. Zira bu devrim öncelikle halkın despot yönetime karşı bir başkaldırısı olup meydanlarda her kesimden insan toplanarak dönemin iktidarını alaşağı etmiştir.

Fakat devrim başarıya ulaştıktan sonra askeri yönetim döneminde ciddi oranda toplumsal şiddet yaşanmıştır. Yaşanan bu şiddet olayları devrim sonrasında çöken sistemin kimlik arayışı olarak değerlendirilmiştir. Yapılan seçimlerin akabinde Müslüman Kardeşlerin ve onlardan daha katı bir İslami anlayışa sahip Selefilerin ana muhalefet olarak kazandığı seçim başarısı, araştırmacılar arasında artık “Arap Baharı” kavramı yerine “İslamcıların Baharı” veya “Sekülerlerin Kışı” (Lefèvre, 2012: 373) gibi birtakım kavramsallaştırmalara sebebiyet vermiştir. Mısır'ın Müslüman Kardeşler yönetimi altında İhvanlaştırılacağına yönelik gerek iç basında gerekse dış basında çıkan haberlerin ne kadarının gerçekleşeceğinin bilinmesine artık imkân bulunmamaktadır. Fakat bu iddiaların bir asırı aşkın süredir kendisini İslam medeniyeti karşıtlığı ile tanımlayan Mısır milliyetçisi bürokratik unsurları hareketlendirmiş ve 3 Temmuz Darbesi gerçekleşmiştir.

Temmuz darbesi sonrasında göreve gelen Sisi seçim propagandasının tamamında “Çok Yaşa Mısır” (Tahyâ Mısır) sloganını kullanmıştır. Bu slogan, hem dünyaya hem de kendi halkına aslında yönetiminin hangi politikalara dayanacağına mesajı verilmektedir. Devrim sırasında bir kimlik mücadelesi olmaksızın bir araya gelen Mısır halkı, İslamcı ve seküler gruplar (milliyetçi, liberal ve sol) olarak ayrılmış ve darbe sonrasında ise tek kimlik olarak Mısır milliyetçiliği ön plana çıkmıştır. Bu dönemde hükümet sadece İslami hareket değil; sol ve liberal gruplardan gelen muhalif söylemleri dahi kabullenmemiştir.

Sisi, 2015 yılının başında Kahire'deki Kıpti katedralini ziyaret ederek Noel ayinine katılmıştır. Burada yaptığı konuşmasında; “*Bütün dünyanın bizi burada bu şekilde görmesi çok önemlidir.*”, “*Dünya bizi burada Mısırlılar olarak görmelidir.*”, “*Siz de burada şahit olun ki ben halkımı nitelendirirken ‘Mısırlılar’ kavramı dışında bir kavram kullanmayacağım.*”, “*Kimse bir diğerini farklı bir şekilde isimlendirmeye kesinlikle hakkı yoktur.*”, “*Bizler Mısırlıyız ve kimseye hangi Mısırlı diye sordurtmayalım.*”, “*Bizler Mısırlıyız, sadece Mısırlıyız ve gerçek Mısırlıyız.*” gibi cümleler kurmuştur (Sisi, 2015)¹. Sonuç olarak Mısır'da darbe sonrası dönemde baskın bir şekilde Mısır milliyetçiliğinin özellikle bayrak üzerinden sembolleştirildiği ve yüceltildiği bir döneme girmiştir.

Sonuç

İslam coğrafyası ve daha özelde Ortadoğu toplumlarının son bir buçuk asırda geçirdiği değişim ve dönüşümün derin bir analizinin yapılması gerekmektedir. Bu analiz yapılırken özellikle yerel unsurların konuyu nasıl ele aldıkları ve nasıl

¹<https://www.youtube.com/watch?v=US7qe438kpw>

değerlendirdikleri önem arz etmektedir. Zira yine bu zaman dilimi içerisinde Ortadoğu toplumlarında Avrupa üzerinden gerçekleştirilen bir alan okuması yapıldığı görülmektedir. Bu durumun birbirine yabancılaşan komşu toplulukların ortaya çıkmasına sebep olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle Osmanlı imparatorluğundan sonra bölge coğrafyasında bölgeleri içine alabilecek ideolojik oluşumlara müsaade edilmemiştir. Bu anlamda özellikle gerek İslami gerekse seküler tandanslı hiçbir eğilime müsaade edilmediği gibi yine salt İslamcı akımlarında bölgede etkin olmasına izin verilmemiştir. Bunlar ile mücadele adına ise özellikle bölgesel milliyetçilikler bizzat oryantalistlerin eserlerinde ruh bularak, eğitim ve kültür politikaları ile bölge ülkelerine ihraç edilmiştir. Bu bölgeselcilik özellikle Arap toplumları arasında bütünleştirici değil aksine ayrıştırıcı bir karakter taşımıştır/taşımaktadır. Ayrıca küresel siyaset bağlamında ulusal bir karakter taşıması ve kendi ulus devletinin dışında statükocu bir tavır takınması sömürgeci ve küresel güçler için arzulanan ve desteklenen bir siyaset olmuştur.

Bunun en son örneği 2013 yılında yaşanan askeri darbe konusunda tekrar tecrübe edilmiştir. Darbe öncesinde iktidara gelen Müslüman Kardeşler bu coğrafyada uzun bir süre sonra ilk defa ulus-aşırı bir siyaset izlemiş ve İslami bir söylem takip etmişlerdir. Suriye, Tunus, Yemen ve Libya'daki yaşanan hadiselerle doğrudan müdahil olmuş ve taraf tutmuşlardır. Bu siyaset hem içte hem de uluslararası arenada rahatsızlık uyandırmış ve nitekim askeri bir darbeye sonuçlanmıştır. Yaşanan bu darbe sonrasında ciddi bir katliam gerçekleştirilmiş fakat dünya kamuoyu buna sessiz kalmıştır. Hatta yaşanan bu olayı bir darbe olarak tanımlamakta bile sıkıntı yaşamıştır. Bunun en önemli sebebi darbe öncesinde ve darbe sonrasında Sisi'nin, Mısırlılık vurgusu yaparak hem ulusal hem de uluslararası aktörlere temelleri yakın tarihe dayanan mesajlar vermiş olmasındadır. Bu kimlik anlayışı ile Sisi, bölgesel ve uluslararası olaylara müdahil olmayacağını ve statükonun devamından yana tavır izleyeceğini deklare etmiştir. Nitekim gerek Yemen ve Suriye'de yaşanan olaylara sessiz kalması ve olaylara müdahil olmaması bunun en önemli delilidir. Bu durumda aslında belli çevrelerin darbeye neden sessiz kaldığını açıklayan en önemli gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

'Abdu'r-Rahman, 'A., (1980). Mısır ve Filistin. El-Kuveyt: el-Meclisi'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Edeb
Al-Awadi, H. A. (2004). In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak, 1982-2000. London: I.B. Taurus
Brand, L. (2014). Official stories: Politics and national narratives in Egypt and Algeria. Stanford: Stanford University Press.
Breuilly, J. (1993). Nationalism and the State. Manchester University Press.
Dawn, E. (1991). "From Ottomanism to Arabism: the Origin of an Ideology," Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.). The Modern Middle East içinde (ss.375 - 394) London: I.B. Taurus,
Ebû'l-'Ayneyn, F. (2015). Es-Sekâfe ve's-Şahsiyye. el-Kâhire: el-Hey'eti'l-Misriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb.
Esposito, J. L. (1998). Islam and politics. New York: Syracuse University Press.

Gershoni, I. ve Jankowski J. (1995). Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945, Cambridge: Cambridge University Press
Groiss, A. (2011). Communalism as a Factor in the Rise of the Syria Idea in the 1800s and the early 1900s. The Origins of Syrian Nationhood: Histories, Pioneers and Identity, ss. 30-54.
Heller, E. (Ed.). (1998). Islam, Demokratie, Moderne: Aktuelle Antworten arabischer Denker. CH Beck.
Hanâ, M. (2013). el-'Umdatü's-Seba'a li's-Şahsiyyeti'l-Misriyye. el-Kâhire: el-Hey'eti'l-Misriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb.
Hatina, M. (2007). Identity Politics in the Middle East: Liberal Discourse and Islamic Challenge in Egypt. London: IB Tauris.
Hüseyn, T. (1996). Müstakbelü's-Sekâfe Fi Mısır. El-İskenderiye: Dâru'l-Ma'âruf.
İnayet, H. (1997). Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri. Hicabi Kırılmaç (Terc.). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
Kalâda, V. S. (1986). El-Mesihîyye ve el-İslam ala erdi Mısır. el-Kâhire: Dâru'l-Hürriye li's-Sahâfa ve't-Tabâ'a ve'n-Neşr.
Karawan, I. (1984). "Egypt's Defense Policy," Stephanie Neuman (Ed.). Defense Planning in Less Industrialized States içinde. (ss. 149 -166). Lexington: Lexington Books.
Kılınçkaya, M. D. (2004). Osmanlı yönetimindeki topraklarda Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve Suriye. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.
Lefèvre, R. (2012). Current events in North Africa. The Journal of North African Studies içinde, Volume17. Issue 2. ss. 373-377.
Mehrez, S. (2008). Egypt's culture wars: politics and practice. Cairo: The American University in Cairo Press
Moaddel, M. (2005). Islamic modernism, nationalism, and fundamentalism: episode and discourse. University of Chicago Press.
Mustafâ, A. 'A. (1973). Tatavvuru'l-Fikri's-Siyasî fi Mısır'l-Hadis. El-Kâhire: Ma'hadi'l-Dirâseti'l-Arabiyye bi'l-Kahire
Ra'ûf, 'A. 'A. (1986). El-Cem'iyetü'l-'Arabiyye ve fikruhâ el-Kavmî. Sâlih Ahmed El-'Alî vd. Beyrût: Merkezi Dirâseti'l-Vahdetü'l-Arabiyye.
Sâyîğ E. (1959). el-Fikretü'l-'Arabiyya fi Mısır. Beyrût: Matba'atu heykeli'l-Ğarîb
Schölch, A. (1981). Egypt for the Egyptians!: The Socio-political Crisis in Egypt, 1878-1882. London: Ithaca Press.
Shehata, D. (2009). Islamists and Secularists in Egypt: Opposition, Conflict & Cooperation. London: Routledge Studies in Middle Eastern Politics
Speer, S. (2010). Der Pan-Arabisismus—eine gescheiterte staatenübergreifende Idee?. Robert, Rüdiger; Schlicht, Daniela; Saleem, Shazia (Ed.). Kollektive Identitäten im Nahen und Mittleren Osten. Studien zum Verhältnis von Staat und Religion içinde. Münster: Waxmann, ss. 75-94.
Stephat F. (1956). "Nationalismus und Islam bei Muştafa Kamil. Ein Beitrag zur Ideengeschichte der ägyptischen Nationalbewegung". Die Welt des Islams. New Series, Volume 4. Issue 4. ss. 241-341
Tibi, B. (1997). Arab nationalism: between Islam and the nation-state. New York: Palgrave Macmillan.